

УДК: 340

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2019-68-3-28-34>

Кучук Андрій Миколайович,
доктор юридичних наук, доцент
(Сумський державний педагогічний університет імені
А. С. Макаренка, м. Суми)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5918-2035>

Пекарчук Альона Володимирівна,
студентка
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків)

ПРАВОСВІДОМІСТЬ V. ВІДЧУТТЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ

У статті акцентується увага на відмінностях термінології в межах різних розумінь права. Аналізується відповідність розуміння правосвідомості вітчизняною юридичною наукою сучасним реаліям. Зазначається, що право не обмежується лише прескриптивним текстом, а тому не повинно ототожнюватись із законом; відповідно, знання законодавства, його оцінка не можуть пов'язуватись із правосвідомістю. Більш вдалим є використовуване західною правовою традицією поняття «sense of justice».

Ключові слова: відчуття справедливості; закон; моральність; право; правосвідомість.

Постановка проблеми. Протягом останніх років в Україні продовжується правова реформа, метою якої є, зокрема, імплементація в національну систему права концептів верховенства права, людських прав та людської гідності, сформованих у межах західної правової традиції. Для вітчизняної юридичної науки з іманентною схильністю її до формалізму означені концепти багато в чому залишаються незрозумілими. Так, для багатьох юристів, які звикли сприймати права людини як можливості, що надаються людині державою і нею ж охороняються, дещо незвично чути, що потенційним порушником людських прав є саме держава, а не людина. Загалом для кожної правничої школи властивою є наявність специфічної термінології, яка й відтворює її зміст і сутність. Тому цілком логічною і необхідною при зміні правничої парадигми є зміна правничої термінології. Наприклад, такі звичні для вітчизняної юридичної науки поняття, як «механізм держави», «праворозуміння», «нормативно-правовий акт», «правозастосування як форма реалізації права», «механізм правового регулювання», «права та свободи людини й громадянина» є цілком незрозумілими для західної правничої науки. Водночас людська гідність, свобода, справедливість, конституційна демократія як підґрунтя юриспруденції загалом багато в чому не сприймаються вітчизняними науковцями через неможливість точного визначення цих дефініцій.

Україна, обравши європейський вектор розвитку, імплементує у свою систему права західні правничі цінності, що зумовлює необхідність зміни термінології, поміж них відмову від понять, які не відповідають загальним принципам і нормам людиноцентристської парадигми. У цьому контексті особливої уваги потребує розгляд питання змісту таких понять, як «правова свідомість», «правова культура», «правове виховання», які доволі актив-

но використовуються (фактично з тим же змістом, який вони отримали в межах радянської юриспруденції) українськими науковцями, однак потребують суттєвого переосмислення з погляду їхньої відповідності реаліям сьогодення. Оскільки в межах однієї роботи розглянути всі поняття неможливо, ми зосередимо увагу на терміні «правосвідомість».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед науковців, які обрали предметом пізнання правосвідомість, слід згадати Д. О. Єрмоленка, докторська дисертація якого присвячена теоретико-правовим засадам правосвідомості молоді й у якій серед іншого «проаналізовано ознаки, що характеризують молодь як особливий суб'єкт правосвідомості» [1, с. 37]. Не можна не згадати й наукову статтю названого автора «Теоретико-світоглядний рівень методології дослідження правосвідомості», у якій здійснено спробу визначити зміст правосвідомості в межах основних типів розуміння права [2], хоча при цьому Д. О. Єрмоленком не враховано той факт, що сам термін «правосвідомість» і позначуване явище «існує» лише в межах держав, право яких ґрунтується на позитивізмі. Поза сумнівом, навряд чи методологічно правильним є розглядати правосвідомість за природно-правового підходу.

У цьому контексті слід згадати й наукову статтю О. Г. Данильяна «Тоталітарна правосвідомість і правова культура та їх характерні ознаки», у якій автор указує на виявлення «тоталітарної правосвідомості і правової культури у своїх роботах такими визнаними дослідниками тоталітаризму, як К. Шмідт, Ф. Хайєк, Т. Адорно, Х. Арендт, К. Фрідріх, З. Бжезинський, А. Авторханов, Р. Арон та ін.» [3, с. 27]. При цьому сам автор зазначає: «І хоча в дослідженнях здійснювався насамперед концептуально-теоретичний аналіз тоталітаризму як політичного і соціального явища, а терміни «правосвідомість», «правова культура», як правило, безпосередньо не використовувалися, праці зазначених вчених містять надзвичайно важливі спостереження, що дозволяють охарактеризувати правосвідомість і правову культуру в умовах тоталітаризму» [3, с. 27–28], що знову-таки не може бути методологічно правильним. Більш того, наголосимо на дискусійності використання термінів «тоталітарна правосвідомість» і «тоталітарна правова культура», оскільки в тоталітарній державі йдеться передусім не про право, а про закон (саме тому й можливим був Нюрнберзький трибунал). Тому більш прийнятним у цьому контексті було б використання терміна «тоталітарна (не)правова свідомість» і «тоталітарна (не)правова культура».

Методологічно послідовною є І. О. Панчук, яка, розглядаючи правосвідомість, пов'язує її саме з публічною владою: «...запропоновано авторське визначення громадянської правосвідомості як особливого виду правосвідомості, що спрямована на пізнання, усвідомлення та оцінку публічно-правової сфери державного життя з боку громадян держави як безпосередніх учасників формування та здійснення державної влади» [4, с. 3]. Хоча йдеться не стільки про знання, емоції та поведінку стосовно права, скільки щодо закону. Алогічним є висновок дисертантки відносно того, що «у межах індивідуальної правосвідомості варто виділити правосвідомість особистості — особливий вид індивідуальної правосвідомості, носієм якого є всебічно розвинена особа, яка обізнана з нормами права і добре орієнтується в правовій сфері, здатна аналізувати оточуючу її правову дійсність і активно діяти в ній. У зв'язку з цим визначено також три види правосвідомості за рівнем сприйняття правових норм — низький, базовий та високий» [4, с. 13].

Подібним є стан дослідження і правової культури та правового виховання. Для прикладу наведемо цитату з автореферату дисертації вітчизняного правника: «У правовиховній роботі використовується багато різних засобів правового виховання, серед яких визначальними є: засоби масової інформації (радіо, телебачення, газети, журнали); культурно-освітні заклади (кінотеатри, театри, будинки культури, клуби); наукова і навчальна література та ін.» [5, с. 10].

Не можна не помітити, що такі вітчизняні правники, як С. Головатий, М. Козюбра, В. Лемак, М. Савчин, С. Шевчук перманентно наголошують на необхідності зміни парадигми розуміння права та застосування адекватної термінології. «Перебування протягом майже 300 років у орбіті російського, а потім советського права змушує нас повертатися у рідні простори європейської традиції права. Право не можна зводити до волі суверена та своєрідних репресалій-санкціонувань. Це суперечить ідеї верховенства права, згідно з якою накладення певних обмежень та обтяжень на приватну автономію індивіда не може посягати на сутнісний зміст права», зазначає М. Савчин [6, с. 12–13].

Тому **метою** цієї роботи є акцентування уваги правової спільноти на необхідності відходу від радянського розуміння правових явищ та необхідності зміни понятійно-категоріального апарату, зокрема стосовно досліджуваних явищ.

Виклад основного матеріалу. Відзначимо, що терміни «правова свідомість», «правове виховання» не властиві західній правовій традиції (культури), як і термін «правова культура» у тому значенні, у якому він використовується вітчизняною юридичною наукою. Означені терміни активно використовувалися радянською юридичною наукою. До того ж, на нашу думку, термін «правова свідомість» радше є евфемізмом «революційної законності», ніж таким, що відображає «сприйняття» права.

Водночас такі принципи наукового пізнання як об'єктивність, усебічність і повнота зумовлюють необхідність відзначення того факту, що в межах енциклопедії права правосвідомість (як правова культура і правове виховання) не виокремлювалась. Не має про них згадки в «Енциклопедії права» Г. Ф. Пухти, перекладеної та виданої в Російській Імперії 1872 р., [7], ні в «Енциклопедії права» Є. М. Трубецького (1917 р.) [8]. Не містять цих понять і праці Р. Штамлера [9], Я. М. Магазинера із загальної теорії права [10].

Одночасно термін «правосвідомість» використовували в працях такі мислителі, як П. Новгородцев [11] і І. Льїн [12]. Однак перший використовує терміни «правосвідомість» і «правова культура» лише у вступі та висновках до власної роботи, маючи на увазі ніяк не систему знань, уявлень, почуттів, емоцій та ще чогось іншого стосовно права чи закону. Аналіз вступу до згаданої роботи дозволяє зробити висновок про те, що автор пов'язує правосвідомість із фундаментальними поглядами на життя соціуму, сприйняття суспільством довкілля з визначенням факторів подальшого розвитку; переоцінкою усталених норм і принципів. Це своєрідний світогляд, парадигма, яка стосується не лише прескриптивних текстів, а й фундаментальних засад організації соціального життя. «Свобода, рівність і братерство віднині повинні панувати в новій державі, яка раз і назавжди знищить стару неправду й установить між людьми справедливість і свободу. При цьому провісники революції думали не тільки про зміну зовнішніх форм: вони мріяли про відродження народного життя, про створення нового народу замість попереднього» [11, с. 4]. До того ж П. Новгородцев наводить слова Більє-Варенн: «Необхідно відтворити певним чином народ, який хочуть привести до свободи, необхідно знищити старі забобони, змінити старі звички, удосконалити спотворені уподобання, обмежити надлишкові потреби» [11, с. 4]. Саме тому автор звертається до аналізу конституційних хартиї, у яких були закріплені кардинально нові для соціуму цінності. П. Новгородцев прямо зазначає: «Але кожного разу, коли говорять про кризу у сфері ідей, це може означати одне з двох: або повний крах яких-небудь дотеперішніх понять, або їхнє прийдешнє перетворення» [11, с. 8]. Означене дозволяє зробити висновок про наближеність правосвідомості в розумінні П. Новгородцевим до «sense of justice» західної правової культури, а не до правосвідомості в її вітчизняній інтерпретації.

До такого ж висновку можна дійти, аналізуючи розуміння правосвідомості І. Льїним. Мислитель зазначає, що правосвідомість є категорією значно ширшою, ніж свідомість, оскільки охоплює не лише «знання», «мислення», але й уяву, і волю, і почуття, і

«всю людську душу». «Необхідно звернутись до свого інстинкту і привчити його до «законослухняності» та «лояльності», а вийде це лише у того, у кого живе духовність інстинкту, достатньо сильна, щоб засвоїти духовний смисл права, його ціль і призначення» [12, с. 279]. Правосвідомість пов'язується щонайперше з моральністю, а використаний термін «духовність інстинкту» ще більше пов'язує правосвідомість із «sense of justice». Так, І. Ільїн зауважує: «Десь у глибині несвідомого живе священна здатність людини відрізнити краще від гіршого, віддавати перевагу саме кращому, радіти йому, бажати його і любити його. З цього і починається духовність людини, у цьому і полягає життя духу. При цьому, говорячи про «краще», необхідно розуміти не суб'єктивно приємне або зручне, а об'єктивно досконале в значенні художньому, моральному, соціальному й релігійному» [12, с. 280].

На думку І. Ільїна, правосвідомість є особливого виду правовідчуття, через яке людина стверджує свою духовність та визнає духовність інших. Саме тому ним як аксіоми правосвідомості виокремлено такі положення:

- 1) відчуття власної духовної гідності;
- 2) можливості до самообмеження і самоуправління;
- 3) взаємну повагу й довіру людей один до одного [12, с. 281].

Як бачимо, ці основні аксіоми правосвідомості пов'язані із правовими цінностями, виокремленими західною правовою культурою: 1) людською гідністю; 2) свободою; 3) рівністю і толерантністю, а не із сформульованими радянським юридичним ученням трьома складовими правосвідомості, які так чи інакше мають основою результат діяльності органів публічної влади.

Як ми неодноразово наголошували, в англійській мові є термін «sense of justice» («відчуття справедливості»). Саме він переважно застосовується на позначення відношення до права, його оцінки. На підтвердження цього згадаємо таке явище, як нуліфікуючий вердикт (англ. «*judi nullification*»): суд присяжних може виправдати осіб, які юридично є винуватими у вчиненні злочину (на це вказують наявні у справі докази), але заслуговують на звільнення від юридичної відповідальності.

На наше переконання, саме термін «sense of justice» доцільно використовувати в межах вітчизняної правничої науки, яка поступово відходить від нормативізму та починає ґрунтуватися на положеннях природного розуміння права, що зумовлено таким:

– по-перше, поняття «правосвідомість» властиве радянському юридичному вченню, у межах якого воно й сформувалося та набуло догматичних і схоластичних конотацій, а в сучасних умовах перетворилось на поняття з нульовим змістом. У межах нормативізму, за якого право й закон ототожнюються, можна вести мову про знання законодавства, відношення до нього і под. та позначати це явище правосвідомістю. Однак за природного, соціологічного чи психологічного розуміння права останнє не зводиться до прескриптивних текстів, тому не стільки пізнається, скільки «відшуковується», відчувається. Уявімо двох осіб, одна з яких, мешкаючи в сільській місцевості, не читала жодного нормативно-правового акта, але при цьому не скоїла жодного злочину. І друга особа, яка прочитала Конституцію, Кримінальний кодекс, Кримінальний процесуальний кодекс, низку підзаконних правових актів та використовує отримані знання для уникнення юридичної відповідальності за вчинені правопорушення. Про правосвідомість якої з двох осіб можна говорити? (Як, до речі, і про правову культуру);

– по-друге, в основу розуміння правосвідомості радянськими юристами покладена інтерпретація трьохелементної структури психіки, а саме: 1) розум, інтелект; 2) емоції, почуття; 3) воля. Здавалося б, правильний підхід, проте частина не має всіх ознак цілого. Крім того, якщо наслідувати радянських юристів, то необхідно виокремлювати економічну, сімейну, релігійну, освітню, політичну, колективну культури тощо, опанувати які лю-

дина буде не в змозі, тому, певна річ, необхідно буде здійснювати економічне виховання, сімейне виховання і под., адже основою розвитку правосвідомості визначають правове виховання. Людина є цілісним суб'єктом. Отже, виховання має бути також цілісним. Тому в цивілізованих суспільствах говорять саме про виховання особистості, про моральність, про «sense of justice», а не правове виховання. Правове виховання, точніше правнича освіта, стосується осіб, які навчаються у правничих освітніх закладах, а не всіх громадян, для яких через «радіо, телебачення, газети, журнали, кінотеатри, театри, будинки культури і клуби» здійснюють «правову агітацію» та «правову пропаганду» (правова агітація та правова пропаганда й досі розглядаються вітчизняними науковцями як форми правового виховання).

Порядок у суспільстві встановлюється не завдяки різним формам «правового виховання» та підвищення правової свідомості й культури, а завдяки моральності членів соціуму, їхнього «sense of justice». У рецензії на працю Маркуса Д. Даббера «Відчуття справедливості» Девід С. Вробель визнає, що для суспільства взагалі «справедливість» має велике значення. Це абстрактна думка, ідеальна передумова всієї нашої системи права [13].

Для підтвердження цієї тези наведемо результати всеукраїнського опитування громадян, проведеного у 2019 році, стосовно їхнього знання Конституції України: «Загалом в Україні залишається доволі низька обізнаність громадян зі змістом Основного Закону країни Конституції. Майже половина населення (47%) взагалі не читала її текст, а близько третини (32%) читали лише окремі її підрозділи» [14]. А які були б результати, якби питання стосувалося того, чи читають люди офіційні видання? Скільки з них повністю прочитали Кримінальний кодекс України? Цивільний кодекс України? Сімейний кодекс України? Чи Кодекс України про адміністративні правопорушення? До того ж менше половини респондентів (46%) «знає, що, згідно із Конституцією, носієм суверенітету та джерелом влади в країні є народ України, тоді як 34% вважає, що таким суб'єктом є Президент» [14].

Такі результати мали б свідчити про дуже низьку «правосвідомість» та бути фактором учинення численних правопорушень. Однак це не відповідає дійсності. Більшість людей не вчиняє правопорушень не тому, що вони прочитали відповідні нормативно-правові акти, а тому, що вони інтуїтивно відчувають (згідно з термінологією І. Ільїна), яка поведінка буде соціально небажаною, шкідливою; у них є «sense of justice». Адже сутністю права є справедливість. Право не може бути несправедливим, на відміну від закону. Але несправедливий закон не набуває якості права, тож не може бути регулятором суспільних відносин, на що вказав Конституційний Суд України ще у 2004 році у справі про призначення судом більш м'якого покарання.

Висновки. Отже, термін «правосвідомість» є надбанням радянського юридичного вчення і на сьогодні є поняттям із нульовим змістом. Право не обмежується лише прескриптивним текстом, а тому не повинно ототожнюватися із законом; відповідно, знання усіх чинних нормативно-правових актів держави, їхня оцінка та поведінка згідно із законодавством не можуть пов'язуватися з *правосвідомістю*. Закон може бути й несправедливим, тоді він не є правом. Фактором невчинення більшістю людей правопорушень є не їхня правова свідомість, а їхня моральність, наявність у них «sense of justice». Саме «sense of justice» є тим поняттям, яким оперує західна правова доктрина та яке адекватно відображає явище відчуття, сприйняття права та правомірну поведінку людей.

Список використаних джерел

1. Єрмоленко Д. О. Теоретико-правові засади правосвідомості молоді : автореф. дис. ... док. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2014. 40 с.
2. Єрмоленко Д. О. Теоретико-світоглядний рівень методології дослідження правосвідомості. *Право та державне управління*. 2015. № 2. С. 4–9.
3. Данильян О. Г. Тоталітарна правосвідомість і правова культура та їх характерні ознаки. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2007. Вип. 14. С. 27–35.

4. Панчук І. О. Правосвідомість як фактор утвердження демократичних основ державного та суспільного ладу України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2015. 18 с.
5. Легуша С. М. Сутність, функції і механізм правового виховання курсантів вищих навчальних закладів МВС України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2002. 15 с.
6. Савчин М. В. Порівняльне конституційне право : навчальний посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 328 с.
7. Энциклопедія права Г. Ф. Пухты. Ярославль : Въ типографія Г. Фальнь, 1982. 99 с.
8. Трубецкой Е. Н. Лекції по енциклопедії права. Москва : Т-во типографії А. И. Мамонтова, 1917. 227 с.
9. Штаммлерь Р. Сущность и задачи права и правоводѣнія. Пер. с нем. В. А. Краснокутскаго. Москва : Типографія Т-ва И. Д. Сытина, 1908. 147 с.
10. Магазинер Я. М. Избранные труды по общей теории права / Отв. ред. А. К. Кравцов. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2006. 352 с.
11. Новгородцев П. И. Введение в философию права: кризис современного правосознания. Москва : Наука, 1996. 269 с.
12. Ильин И. Общее учение о праве и государстве. Москва : АСТ Москва : Хранитель, 2006. 510 с.
13. David C. Wrobel. The Sense of Justice; Empathy in Law and Punishment by Markus Dirk Dubber. URL.: <http://www.wsfny.com/davids-articles/64-book-reviewthe-sense-of-justice-empathy-in-law-and-punishment-by-markus-dirk-dubber-reviewed-by-d.html> (дата звернення: 30.07.2019).
14. Конституційні зміни щодо правосуддя: думка громадян України, червень-2019. URL: <https://dif.org.ua/article/konstitutsiyini-zmini-shchodo-pravosuddya-dumka-gromadyan-ukraini-cherven-2019#.XRRrd4eyLm0.facebook> (дата звернення: 30.07.2019).

References

1. Iermolenko, D. O. (2014). Teoretyko-pravovi zasady pravovidomosti molodi : avtoref. dys. ... dok. yuryd. nauk : 12.00.01 [Theoretical and Legal Foundations of Youth Justice: Abstract. diss. ... doc. lawyer. Sciences: 12.00.01]. Kyiv. 40 s. [in Ukrainian].
2. Iermolenko, D. O. (2015). Teoretyko-svitohliadniy riven metodolohii doslidzhennia pravovidomosti. Pravo ta derzhavne upravlinnia [Theoretical and philosophical level of methodology for the study of consciousness. Law and public administration]. № 2. С. 4–9 [in Ukrainian].
3. Danylian, O. H. (2007). Totalitarna pravovidomist i pravova kultura ta yikh kharakterni oznaky. Derzhavne budivnytstvo ta mistseve samovriaduvannia [Totalitarian justice and legal culture ta yikh kharakterni znaky. State budivnytstvo ta mistseve samovriaduvannia]. Vyp. 14. S. 27–35 [in Ukrainian].
4. Panchuk, I. O. (2015). Pravovidomist yak faktor utverdzhennia demokratychnykh osnov derzhavnoho ta suspilnoho ladu Ukrainy : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.01 [Legal consciousness as a factor of affirmation of democratic foundations of the state and social order of Ukraine: author. diss. ... Cand. lawyer. Sciences: 12.00.01]. Kyiv. 18 s. [in Ukrainian].
5. Lehusa, S. M. (2002). Sutnist, funktsii i mekhanizm pravovoho vykhovannia kursantiv vyshchykh navchalnykh zakladiv MVS Ukrainy : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.01 [The essence, functions and mechanism of legal education of cadets of higher educational institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine: author. diss. ... Cand. Lawyer: 12.00.01]. Kyiv. 15 s. [in Ukrainian].
6. Savchyn, M. V. (2019). Porivnialne konstytutsiine pravo : navchalnyi posibnyk [Comparative Constitutional Law: A Textbook]. Kyiv : Yurinkom Inter. 328 s. [in Ukrainian].
7. Entsiklopediya prava G. F. Puhtyi. YAroslavl : Vy tipografiya G. Falny, 1982. 99 s. [in Russian].
8. Trubetskoy, E. N. (1917). Lektsii po entsiklopedii prava [Lectures on Encyclopedia of Law]. Moskva : T-vo tipografii A. I. Mamontova. 227 s. [in Russian].
9. SHtammlery, R. (1908). Suschnost i zadachi prava i pravovodѣniya [The essence and objectives of law and rule of law]. Per. s nem. V. A. Krasnokutskago. Moskva : Tipografiya T-va I. D. Syitina. 147 s. [in Russian].
10. Magazinier, Y. M. (2006). Izbrannyye trudyi po obschey teorii prava [Selected Works on the General Theory of Law] / Otv. red. A. K. Kravtsov. Sankt-Peterburg : YUridicheskyy tsentr Press. 352 s. [in Russian].
11. Novgorodtsev, P. I. (1996). Vvedenie v filosofiyu prava: krizis sovremennogo pravosoznaniya [Introduction to the philosophy of law: the crisis of modern justice]. Moskva : Nauka. 269 s. [in Russian].
12. Ilin, I. (2006). Obschee uchenie o prave i gosudarstve [General doctrine of law and state]. Moskva : AST Moskva : Hranitel. 510 s. [in Russian].
13. David C. Wrobel. The Sense of Justice; Empathy in Law and Punishment by Markus Dirk Dubber. URL.: <http://www.wsfny.com/davids-articles/64-book-reviewthe-sense-of-justice-empathy-in-law-and-punishment-by-markus-dirk-dubber-reviewed-by-d.html>.
14. Konstytutsiini zminy shchodo pravosuddia: dumka hromadian Ukrainy, cherven-2019. URL: <https://dif.org.ua/article/konstitutsiyini-zmini-shchodo-pravosuddya-dumka-gromadyan-ukraini-cherven-2019#.XRRrd4eyLm0.facebook> (data zvernennia: 30.07.2019) [in Ukrainian].

Кучук Андрей Николаевич,
доктор юридических наук, доцент
(Сумской государственной педагогической университет
имени А. С. Макаренко)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5918-2035>

Пекарчук Алёна Владимировна,
студентка
(Национальный юридический университет
имени Ярослава Мудрого, г. Харьков)

ПРАВОСОЗНАНИЕ V. ЧУВСТВО СПРАВЕДЛИВОСТИ

В статье акцентируется внимание на различиях терминологии в рамках различных пониманий права. Анализируется соответствие понимания правосознания отечественной юридической наукой современным реалиям. Отмечается, что право не ограничивается только прескритивным текстом и поэтому не должно отождествляться с законом; соответственно, знание законодательства, его оценка не могут быть связаны с правосознанием. Более удачным является используемое западной правовой традицией понятие «sense of justice».

Ключевые слова: чувство справедливости; закон; нравственность; право; правосознание.

Kuchuk Andrii Mykolaiovych,
Doctor of Legal Sciences, Associate Professor,
(Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5918-2035>

Pekarchuk Alona Volodymyrivna,
student
(Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv)

CONSCIOUSNESS V. SENSE OF JUSTICE

The article focuses on the differences in terminology within various conceptions of law. It is noted that the terms “legal consciousness”, “legal education” are not characteristic of the Western legal tradition (culture), as well as the term “legal culture” in the sense that it is used by the domestic legal science. These terms were actively used by the soviet legal science. The correspondence of the understanding of the legal consciousness to the modern realities by the domestic legal science is analyzed. It is emphasized that the term “legal consciousness” was used in the papers of such thinkers as P. Novgorodtsev and I. Ilyin, but in their interpretation the meaning of this term is closer to the “sense of justice” of the Western legal culture, but not to the legal consciousness in its domestic interpretation. The understanding of the legal consciousness by the soviet lawyers is based on the interpretation of the three-element structure of the psyche, which necessitates the separation of a whole range of consciousness (economic, cultural, religious, etc.), which violates the integrity of perception of a personality. It is substantiated that it is appropriate to use the term “sense of justice” within the framework of domestic legal science, which gradually departs from normativism and begins to be based on the provisions of the natural understanding of law. The order within society is achieved not by means of the various forms of “legal education” and of legal consciousness and legal culture raising, but by virtue of the morality of the members of the society, their sense of justice. It is noted that law is not limited only by the prescriptive text, and therefore should not be equated with the law and, accordingly, knowledge of the law, its assessment cannot be linked to legal consciousness. The law may be not fair then it is not law. More apt is the use of the concept of the “sense of justice” by the Western legal tradition.

Key words: law; legal consciousness; morality; sense of justice; the law.

Надійшла до редколегії 23.08.2019